

<https://orcid.org/0000-0002-8378-7712>

Е.Е. Жақсылық¹

*¹Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
e-mail: erlan-kz@mail.ru*

1946-1960 ЖЫЛДАРДАҒЫ ОҢТҮСТІК ӨҢІРДЕГІ МҰСЫЛМАН ДІНИ МЕРЕКЕЛІК РӘСІМДЕРІ

Аңдатпа

Мақалада Кеңестік кезеңдегі (1946-1960 жж.) Қазақстанның оңтүстік өңіріндегі ислам діни мерекелері туралы, олардың шығу тәркіні, қатаң кеңестік идеология тұсында тойлануы, мешіт-медреселердің ашылуы туралы, атеизмнің белең алып тұрған тұсындағы діни мерекелердің жағдайы қарастырылады. Ресми деп танылған мерекелердің тойлануына тиым салу себептері, басты зиярат орындарына мереке күндері келуге тиым салынуы, мінажат орындарының басқа мақсатта пайдаланылуы жиырма жыл көлемінде қарастырылады. Соғыстан кейінгі елдің ішіндегі тұрмыс-тіршілік, салт-дәстүр, діни құндылықтардың сақталуы үлкен маңызға ие. 1946-1960 жж. арасындағы мұсылман мейрамдарының тойлануы, имамдардың салық саясаты, садақаның түрлері, діни мерекелердің түрлері келтіріледі. Қазақ халқының діни-ислам түсініктері оның рухани-моральдық қағидаларында көрініс тапты. Дін мен дәстүр сабақтастығының нақты үлгілері: айт мерекелері, сүйінші сұрау, балаға ат қою, тұсаукесер, жынысына қарай тәрбие беру, сүндеттеу, неке қию, талақ, жерлеу, бата беру, қабір зияраты, өліге құрмет, адал-арам ұғымы тағы сол секілді жағдайларда нақты көрініс бергені рас, дәстүрлі исламды ұрпақтан ұрпаққа жеткізуге ұмтылған имамдардың ұстанымдары мен тіршілік ету көзі мақалада көрсетілген. Мақалада отандық және шет елдік ғалымдары зерттеу еңбектеріне талдау жасалады. Негізгі дереккөзі ретінде Түркістан облыстық мемлекеттік архиві мен ҚР Орталық мемлекеттік архиві қорындары құжаттар пайдаланылды. Кеңестік кезеңдегі Қазақстанның оңтүстік өңіріндегі діни ахуалды зерттеуде ғылыми сараптау, талдау және салыстыра зерттеу әдістері кеңінен қолданылды.

Кілт сөздер: Дін, кеңестік идеология, діни мереке, ғылыми атеизм, мешіт, медресе, имам, зиярат ету, кесене, пітір садақа.

Жақсылық Е.Е.¹

*¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
e-mail: erlan-kz@mail.ru*

МУСУЛЬМАНСКИЕ РЕЛИГИОЗНЫЕ ПРАЗДНИЧНЫЕ ЦЕРЕМОНИИ В ЮЖНОМ РЕГИОНЕ В 1946-1960 ГОДАХ

Аннотация

В статье рассказывается о советском периоде (1946-1960 гг.) О праздниках ислама в южном регионе Казахстана, об их происхождении, праздновании при строгой советской идеологии, об открытии мечетей-медресе, о состоянии религиозных праздников в период расцвета атеизма. Причины запрещения празднования официально признанных праздников, запрет на посещение главных мест паломничества в праздничные дни, иное использование мест паломничества рассматриваются в течение двадцати лет. Большое значение имеет сохранение быта, традиций, религиозных ценностей внутри послевоенной страны. 1946-1960

гг. среди них-празднование мусульманских праздников, налоговая политика имамов, виды пожертвований, виды религиозных праздников. Религиозно-исламские представления казахского народа нашли отражение в его духовно-нравственных принципах. Фактические примеры преемственности религии и традиций: праздники айт, суйшыр, именование ребенка, презентация, воспитание по полу, обрезание, бракосочетание, талак, погребение, благословение, могильный зияты, уважение к мертвому, честное-арам и многие другие, которые дали четкое представление о том, как передать традиционный ислам из поколения в поколение принципы и источник существования устремленных имамов изложены в статье. В статье проводится анализ исследовательских работ отечественных и зарубежных ученых. В качестве основного источника использованы документы из фондов Туркестанского областного государственного архива и Центрального государственного архива РК. При изучении религиозной ситуации в южном регионе Казахстана в советский период широко применялись методы научной экспертизы, анализа и сопоставления.

Ключевые слова: Религия, советская идеология, религиозный праздник, научный атеизм, мечеть, медресе, имам, паломничество, мавзолей, благотворительность.

Zhaksylyk E.E.¹

¹ *L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
e-mail: erlan-kz@mail.ru*

MUSLIM RELIGIOUS CELEBRATIONS IN THE SOUTHERN REGION IN 1946-1960

Abstract

The article describes the history of the Soviet period (1946-1960.) About Islamic religious holidays in the southern region of Kazakhstan, about their origin, celebration under strict Soviet ideology, about the opening of mosques and madrasahs, about the state of religious holidays in the era of the rise of atheism. The reasons for the ban on the celebration of officially recognized holidays, the ban on visiting the main places of pilgrimage on holidays, and the use of places of prayer for other purposes are considered for twenty years. The preservation of life, traditions and religious values within the post-war country is of great importance. 1946-1960 the celebration of Muslim holidays in between, the tax policy of imams, types of alms, types of religious holidays are given. Concrete examples of the continuity of religion and tradition: Eid al-Adha, requests for good wishes, naming a child, giving, raising according to gender, circumcision, marriage, divorce, burial, blessing, visiting the grave, respect for the dead, the concept of honest and dishonest in similar situations. The article analyzes the research works of domestic and foreign scientists. Documents from the funds of the Turkestan Regional State Archive and the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan were used as the main sources. In the study of the religious situation in the southern region of Kazakhstan in the Soviet period, the methods of scientific examination, analysis and comparative research were widely used.

Key words: Religion, Soviet ideology, religious holiday, scientific atheism, mosque, madrasah, imam, pilgrimage, mausoleum, charity.

Кіріспе. Жер бетінде мереке тойлау адамзат алғаш пайда болып, тылсым табиғатпен етене жақындағанынан, адам мен қоршаған орта арасындағы қатынас басталғаннан бері бар. Мерекелердің ішіндегі ең қастерлісі ол әрине – діни мерекелер. Ұлтына, нәсіліне, жынысына қарамай, халықтарды біріктіріп, достығын арттыратын шара. Діни мерекелерді тойлау әрбір дін ұстанушы үшін парыз. Діни мерекелердің аталып өтілуі әр дін өкілдерінде өзіндік ерекше мағынаға ие. Мұсылман қауымындағы діни мерекелердің қатары сонау исламның жер бетінде пайда болып, тарала бастаған уақытынан бері келе жатыр. Еліміздегі халықтың басым көпшілігі ислам дінін ұстаушылар болып есептеледі. Ислам діні қазақ халқының өміршең рухани-моральдық құндылықтарымен, әдет-ғұрып, салт-дәстүрлерімен кірігіп, дін мен дәстүр бірлігін құрады. Дін қағидаларын халқымыз әрбір мақал-мәтеліне, аңыз- әңгімесіне, жыр-

дастанына, ертегісіне, шешендік сөзіне, даналық нақылына, тұрмыс-салт өлеңдеріне сіңіріп, күнделікті тұрмысында басшылыққа алар рухани және имани құндылықтарына айналдырғаны ғылыми негіздермен нақтыланды.

Қазақ халқының діни-ислами түсініктері оның рухани-моральдық қағидаларында көрініс тапты. Дін мен дәстүр сабақтастығының нақты үлгілері: айт мерекелері, сүйінші сұрау, балаға ат қою, тұсаукесер, жынысына қарай тәрбие беру, сүндеттеу, неке кию, талақ, жерлеу, бата беру, қабір зияраты, өліге құрмет, адал-арам ұғымы тағы сол секілді жағдайларда нақты көрініс берді. Соның ішінде, мұсылман халқының ұлық мерекелері «Ораза айт», «Құрбан айт» сонымен қатар «Жұма намазы», «Мәуліт мерекесі», «Неке кию», «Сүндетке отырғызу» секілді мұсылмандардың басты мерекелерін тойлау дәстүрлері басты назарға ілікті. Қазақ мұсылмандары Ораза мен Құрбан айт мерекесін және Наурызды 1926 жылға дейін ресми түрде тойлады. Бірақ, құқықтары шектеліп, сайлаудан шеттетіліп, қалың мал ескілік ретінде танылып, молда ишандарға салық салынды. Ал салықтан жалтарған немесе салық төлей алмаған мешіттер мен медреселер жабылды. Дініміздің мерекелік шараларын тойлау, кеңестік қатаң жүйенің қысымына қарамастан өз жалғасын тапты. Кеңес одағы құрылғаннан бергі барлық жағдайлар діни ислам, діңгегі құран болып саналатын ел үшін аздап тиымдар болғанымен, тоқтай қойған емес. Десек те, шектеулердің алғашқы толқыны діни ғимараттардың бұзылуы және жабылуымен басталды. Қазақ жеріндегі ислам дінінің басты ғимараттарының (мешіттердің) саны сол Кеңес үкіметі орнағанға дейін бес мыңға жуық болса, КСРО уақытында 63 ғана қалды. Мысалы, Қазан төңкерісінен кейін ислам негіздерін жою процестері күшейе бастады: мектептер (құран оқу мен жазу оқытылатын бастауыш мектеп), медреселер (жоғары ислам мектептері), мешіттер, мұсылман соттары (шариғаттар) жабылды, діни мерекелерді тойлауға тыйым салынады. Оңтүстік Қазақстан облысының аудандарының бірінде 30 мешіттің 30-ы жабылды [1, 66-б.].

Кеңестік режим кезінде (А.Беннигсон, Ламержи-Құл Қожай) «Кеңес Одағындағы Ислам» атты еңбегінде 26 279 мешіт, 45 339 имам, әрбір 700-1000 адамға бір ортақ мешіттен келгендігі айтылады. Ғалым Н.Остроумов 1912 жылы Түркістан өңірінде 7290 мектеп, 376 медресе болғандығын көрсеткен [2, 52-р.].

1928 жылы 27 тамызда Қазақ АКСР-нің Халық Комиссарлар Кеңесі Орталық Атқару Комитеті ұлттық болмыстық діни құндылықтарды ыдырату мақсатында «аса ірі бай шаруаларды тәркілеу, жартылай феодалдарды конфискелеу және жартылай жер аудары» туралы декретін қабылдады. Нәтижесінде мал саны азайып бай бағландар жер аударыла бастады, мереке атаулының барлығы жасырын түрде өтіп, әр аймақта бірен-саран жағдайлар тіркелді [3, 145-п.].

Кеңес билігінің 1930 жылдардағы түрлі құйтырқы саясатының тағы бір көрінісі - діни салт-жораларды сақтап, жұма намаздарында уағыз айтқан, Рамазан және Құрбан айт күндері мешітке барған имамдардың, молдалардың, мүезіндердің, мешіттің жанындағы мектептер мен медреселерде білім берген имамдардың тегіс барлығы «еңбекке жарамсыз элементтер» және «қоғамды арандатушылар» санатына жатқызылуы. Осы тұрғыда имамдар өздерін «атеист» және «қоғамға пайдасы жоқ» жергілікті билік орындарының негізсіз мәлімдемелеріне қол қойып, «өтірікші» екендерін мойындауға мәжбүр болды. Мұндай мәлімдемеге қол қоюдан бас тартқан имамдар қудаланды, түрмелер мен концлагерьлерге қамалды [4, 21-п.].

1929-1933 жылдар аралығындағы Қазақстандағы саяси ахуалдың әсері тым ауыр болып, мереке тойламақ түгілі халық бас сауғалап отбасын аман алып қалумен әлек еді. Кеңес үкіметі елдегі діни құндылықтармен күресті ашықтан-ашық жүргізді. Діни мотив, діни идея, діни құқық, діни сөйлемдер, діни орталықтардың барлығында дінге деген қарама-қайшы саясат негізге алынды.

1930-1937 жылдар аралығында Қазақстанда жүзеге асқан репрессивті саясаттың салдарынан молдалар мен имамдар жер аударып, ауылдық аймақтарда көптеген мешіттер мен діни мектептер бос қалды. Осы жағдайды пайдаланған кеңес билігі атеистік саясатын жүзеге асыру мақсатында «лениндік бұрыштарды», атеистік мұражайларды, кеңестік коммерциялық қоймалар мен дүкендерді, театрлар мен кинотеатрларды, би залдарын, ветеринариялық

пункттерді ашып, имамдардың, соның ішінде олардың уағыздарын «кеңестік пен большевизмге қарсы арандатушылық» әрекеті деп халық арасында үгіт-насихаттар жүргізді [5, 32-б.].

1936 жылдың бесінші желтоқсанында КСРО алғашқы Конституциясын қабылдады. Ол жеңген социализм Конституциясы деген атауға ие болды. Осы Конституцияның Х-тармағының 124-бабы шіркеудің (діннің) мемлекеттен және білім берудің шіркеуден (діннен) ажыратылғанын және азаматтардың діни құлшылық-ғибадаттарды еркін атқаруы мен дінге қарсы 145 насихат еркіндігін бекітті. Бірақ іс-жүзінде дінге қарсы насихатқа басымдылық беріліп, азаматтардың діни бостандықтары қағаз жүзінде қалды. Діни бірлестіктер мен қызметкерлер мемлекет тарапынан қатаң қадағалауға алынды. Кеңес билігінің бұл саясаты Ұлы Отан соғысына дейін жалғасты [6, 2-п.].

Кеңес мемлекетінің діни саясатының ырықтандыруы КСРО-ның көптеген аймақтарында мұсылмандардың қызметін жандандырып, мешіттерді ашуға және жаңа мұсылман қауымдастықтарына тіркеу туралы өтініштер беруіне қозғау салды. Мысалы, Қазақстан мен Өзбекстанды қоса алғанда 1944 жылдың басынан бастап 1945 жылдың бірінші тоқсанына дейін намаз оқитын ғимараттардың ашылуына 214 өтініш келіп түскен, оның ішінде 202-і мешіт ашылуына байланысты өтінішті атауға болады [7, 43-п.]. Алайда олардың барлығы қанағаттандырылмады. 1945 жылғы 31 тамызда И.В. Полянский КСРО-ның көптеген өңірлеріндегі діни белсенділіктің өсуі туралы ВКП (б) Орталық комитетінің үгіт-насихат бөліміне хабар берген. 1944 жылғы 1 маусымнан бастап 1945 жылдың 1 қарашасына дейін Діни культ істері жөніндегі кеңеске ҚазКСР-нен намаз оқитын мешітті ашуға 2 нақты өтініш түскен [8, 146-п.].

1946 жылдың қараша айында КСРО Министрлер Кеңесі жанындағы Дін істері жөніндегі кеңестің төрағасы И.В. Полянский КСРО Министрлер Кеңесі төрағасының орынбасары, Орталық Комитетінің саяси бюросының діни саясатының кураторы К.Е. Ворошиловке мұсылмандық умманы бақыламайды, сондықтан аймақта көптеген заңсыз мешіттер (қысқа мерзімде 700-ге жуық) ашылды, олардың көпшілігі кейбір төменгі деңгейдегі кеңестік билігінің қолдауына ие. Мұсылмандық умма үлкен мерекелер күндері ашық аспан аясында үнемі намаз оқып, атап өтеді. Қазақстанда, Қырғызстанда және Түрікменстанда көптеген «қаңғырып» жүретін молдалар бар, олар «жертөле мектептерде» балаларға ислам негіздерін үйретеді деп мәлімдеме жолдаған [9, 28-п.].

Екінші дүниежүзілік соғыстың басталуымен КСРО билігі діни бірлестіктерге қатысты мемлекеттік саясатты жұмсарту қажеттілігіне көзі жетті. 1943 жылдың басында И.В. Сталин мен оның айналасындағы басшылар мемлекеттік-діни қатынастарды қалыпқа келтіруге түпкілікті шешім қабылдады. Билік Кеңес Одағының үкіметі жанындағы конфессиялардың қызметін үйлестіретін әрі партиялық және мемлекеттік құрылымдар мен сенушілердің, ең алдымен олардың көшбасшылары арасындағы ерекше байланыстың рөлін атқаратын арнайы органдар құру қажеттігі туралы қорытындыға келді. Сондықтан 1943 жылы КСРО Халық Комиссарлары Кеңесі жанындағы Орыс Православие Шіркеуінің Кеңесі (ОПШК) құрылды, ал 1944 жылы Дін істері жөніндегі кеңес (ДІЖК) құрылды [10, 172-п.].

1943 жылы 15-20 қазанда Ташкентте Орта Азия мұсылмандарының алғашқы құрылтайы өтті. Өзбекстан, Қазақстан, Тәжікстан Қырғызстан, Түрікменстан республикаларынан 160 өкіл қатысқан жиында Орта Азия және Қазақстан мұсылмандары басқармасын (ОАҚМДБ) құру, оның жарғысын қабылдауға уағдаласты, Қазақстанның діни істері тікелей қазият ретінде қаратылды. Кеңес мемлекетінің діни саясатының ырықтандыруы КСРО-ның көптеген аймақтарында мұсылмандардың қызметін күшейтіп, мешіттерді ашуға және жаңа мұсылман қауымдастықтарына тіркеу туралы өтініштер беруіне ықпал етті. Осыған байланысты 1945 жылдың 31 тамызында И.В. Полянский КСРО-ның ОҚ РКП Үгіт-насихат Басқармасының басшысы Г.Ф. Александровқа берген есебінде елдегі мұсылмандықтың белсенділігі жайлы мәліметтер тіркелген. Бұл құжаттарға қарағанда 1944 жылдың 1 маусымынан бастап 1945 жылдың 1 қарашасына дейін ДІЖК-қа мешіттер ашуға байланысты келіп түскен 17 өтініштің екеуі Қазақстан тарапынан жазылған. Ол өтініштерді Ташкент қаласында өткен алғашқы дін

құрылтайына Қазақстан атынан қатысқан қазии Абду әл-Ғаффар Шамсутдинов пен Ақмола мешітінің имамы Сәдуақас Ғылмани білдірген [11, 85-б.]. Абду әл-Ғаффар Шамсутдинов (1884-1953) Қазақстан қазиятының алғашқы төрағасы болып тағайындалып, осы қызметі 1952 жылға дейін атқарды. 1948 жылы Сәдуақас қажы Орта Азия мұсылмандар діни басқармасының мүшелігіне өтіп, Қазақстанның екінші қазии болып тағайындалған-ды. Республика көлеміндегі санаулы мешіттерге имамдыққа лайықты маман қарастыру басталды.

1941-1953 жж. елдегі діни өмір кеңес билігінің құрсауына еніп, оның басқарылуы «қоғамды социализм мен коммунизм» шеңберінде ұстауға негізделген. Осы кезеңде елдің діни өмірін басқару орталықтары бой көтерді. КСРО басшылығы Кеңес Одағы Үкіметі жанында мұсылмандарды басқарып отыратын арнайы орталықтар құруға кірісті. Олардың бұл жолғы мақсаты-умманың қызметін үйлестіріп, партиялық және мемлекеттік құрылымдар мен мұсылмандар арасында ең алдымен, олардың басшыларымен тығыз байланыс орнату болып табылады. 1943 жылы Орталық Азия мен Қазақстан мұсылмандары діни басқармасы (ОАҚМДБ) құрылды, ал жалпы КСРО мұсылмандарының рухани істерін басқару мәселесі бір-біріне тәуелді емес төрт орталықтан басқарылды. КСРО Халық Комиссарлары Кеңесі 1943 жылдың қыркүйек айында Орыс Православие шіркеуінің кеңесі (ОПШК) 1944 жылы мамыр айында Діни табыну (культтар) істері жөніндегі кеңес (ДКІЖК) құрылды.

1947 жылдың маусымында Дін істері жөніндегі комитет (ДІЖК) Өзбекстан КСР-нің Орталық Азия және Қазақстан Мұсылмандар діни басқармасы (ОАҚМДБ) төрағасы И.Бабаханұлына ауыл шаруашылық дақылдарын жинауға кедергі келтірмеу үшін ағымдағы жылдың 19 шілде – 17 тамыз аралығында «қарамағындағы» мұсылман халқына Ораза кезінде еңбек тәртібін сақтауға шақыруды тапсырды. Ол өз кезегінде бұл тәртіпті сақтауда имамдарға тапсырма жүктеді. 1947 және 1948 жылдардағы ДІЖК-ның баяндамаларында соғыстан кейінгі кезеңде КСРО-ның мұсылман республикаларында діни рәсімдердің саны күрт өскендігі жайлы мәліметтер көптеп кездеседі. Оны басқару комитеті имамдардың, әдетте, барлық маңызды отбасылық іс-шараларға міндетті қатысушы болғандығын атап өтті. ДІЖК-ның ерекше алаңдаушылығы, ол партияның мемлекеттік аппаратта қызмет ететін мұсылмандардың ислам мерекелеріне қатысуы болды. Тіпті, кейбір жағдайларда партия қызметкерлері имамдарға мешіттерді ашуға, кейде заңсыз мешіттердің қызметін арттыруға көмек көрсетудің көптеген жағдайлары тіркелген [12, 122-п.]. Кейде Кеңес Комиссарларының ұсынысы бойынша имамдар нан карталарымен қамтамасыз етілді. Қазақстан КСР-і үкіметінің кейбір өкілдері көрші жерлерге діни істерге, жол жүру туралы куәліктерге және мешіттердің заңсыз ашылу фактілеріне адал болған имамдарды жіберді.

1940-1950 жылдардағы КСРО-дағы ислам дініне қатысты ұстанымдарының өзгеруіне ішкі және сыртқы саяси факторлар ықпал етті. Ішкі саяси факторлар Орталық Азия мұсылмандары діни басқармасының құрылуына себеп болды. Осы жылдары Қазақстан қазияты да халықты майдан қажеттіліктерін өтеуге жұмылдыруда және рухани-психологиялық қолдауда қажырлы еңбек етті. КСРО-ның БҰҰ-ның қатарына кіруі және 1948 жылы «Адам құқықтарының Жалпыға бірдей адам құқықтарының» Декларациясының қабылдануы еліміздегі дін саласындағы саясаттың белгілі бір деңгейде либерализациялануына ықпал етті.

ДІЖК-ның жұмысы туралы есептерді талдау барысында төмендегі нәтижелерге қол жеткіздік: 1944 жылғы 29 қарашадан бастап 1947 жылғы 10 қаңтарға дейін Дін істері жөніндегі кеңес мешіттерді ашуға қатысты 482 өтінімді қарады, оның ішінде 320-сы діни ғимараттар ашу еншісінде, ал 124-і мешіттерге байланысты болды. 1 маусым 1947 жылы ДІЖК-ның рұқсатымен 140 124 мешіт қызметін жүргізе бастады, бұрын тіркелген 261 мешіт өз қызметін көрсетуді жалғастырды, 388 өтініш қанағаттандырылмады. Сондай-ақ, ДІЖК-ның деректері бойынша, 1947 жылғы 1 маусымда КСРО-да 7160 діни қызметкері болды, оның ішінен тек 410 мұсылман, олардың 25-і жоғарғы лауазымды қызметте еді. Ал 1917 жылдың қазан айымен салыстырғанда, сол жылдары мұсылмандық қоғамдардың саны 21 873 еді.

Соғыс және соғыстан кейінгі кезеңде дінге қарсы күрес әр түрлі деңгейде іске асты. Соған қарамастан көптеген ғасырлардан жалғасып келе жатқан дінді халықтан бөлуге тырысқан арпалыс заманда 1930 ортасынан бастап ашаршылық және қуғын-сүргін жылдары 1950

жылдардың басында Қазақстан аумағында этникалық жаңғырту, ежелгі дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарды, соның ішінде діни жандандыру кезеңі басталғанда имамдардың елеулі еңбегі болғанын баса көрсеткен абзал.

Өзектілігі. Ұлы Отан соғысы КСРО тарихындағы ең күрделі әрі қиын кезең болды. Сындалы уақыт КСРО халықтарын жауға жұмылдыруда тек коммунистік идеологияға иек артпау қажеттілігін көрсетті. 1941 жылы И.В.Сталиннің «Құдайсыздар одағының» қызметін тоқтатуы осы мәселені түсінумен байланысты болды. Мұндай сындарлы сағаттарда руханилық халықтың терең тарихына, діні мен діліне сүйенуі қажет еді.

Соғыстан кейінгі жылдардағы КСРО-дағы дінге қатысты «жылымық» саясат елдегі ішкі және сыртқы халықаралық жағдайларға тәуелді болды. Біріншіден, соғыс жылдарында діни бірлестіктер мен дін қызметкерлері халықты жеңіске жұмылдыруда билік органдарына қолдау көрсетіп, халықтың рухани қажеттіліктерін өтеумен шектелмей, халық арасында майдан қажеттіліктері үшін материалдық-қаржылық көмек жинауды ұйымдастырды, майдангерлердің отбасыларын, әлеуметтік мұқтаж жандарды қамқорлыққа алды. Екіншіден, БҰҰ-ның құрылуы және жалпыға ортақ адам құқықтары Декларациясының қабылдануы мен өркениетті адамзат қауымдастығы тарапынан мойындалуы да КСРО-ны формальді түрде болсын діни наным-сенім бостандығын кепілдендіруге мәжбүрледі.

КСРО-ның ресми идеологиясы атеистік сипатта болғанымен, халықтық дүниетаным мен салт-дәстүрде діни элементтер жойылып кетпеді. Дін қоғамдық өмірден шеттетілгенімен отбасылық-қауымдық және жеке тұлғалық өмірде өз ықпалын сақтап қалды. Қоғамдық сананың ресми деңгейімен байланысты болған коммунистік идеология халық тұрмысының бейресми қырларымен тығыз байланысып жатқан дін мен оның құндылықтарын түпкілікті жойып жібере алмады. Мерекелер үлкен-кіші мешіттерде тойлана берді.

Мақсаты мен міндеттері. Кеңестік кезеңдегі мұсылман бірлестіктерінің 1946-1960 жж. аралығындағы діни рәсімдердің, діни жоралғылардың орындалу жай-күйін зерттеу. Осы мақсатқа жету үшін келесідей міндеттер орындалады:

- Қазақстанның Оңтүстік өңіріндегі мұсылман діни бірлестіктері мен дәстүрлі діни мерекелік шараларды өткізудегі негізгі шаралардың іске асуын ашып қарастыру;
- Мешіттер мен медреселердің жалпы тарихын зерделеп ашу;
- Екінші дүние жүзілік соғыстан кейінгі бейбіт өмір жағдайындағы ауданаралық өңірлердегі діни рәсімдердің орындалуын зерттеу;
- ауыл молдалары мен балалардың білімін арттыру мақсатында құрылған оқу орындары туралы қарастыру.

Материалдар мен әдістемесі. Қазақстандағы ислам тарихын, әсіресе, діннің кеңестік кезеңдегі ахуалын зерттеуге көптеген кеңестік, шетелдік, сонымен қатар отандық ғалымдар да елеулі үлес қосты. Соның ішінде, кеңестік кезеңдегі танымал шығыстанушылар В.В.Бартольд, Е.А.Беляев, А.Е.Бертельс, О.Г.Большаков, Л.К.Климович, И.Ю.Крачковский және сол секілді ғалымдарды атауға болады. Американдық ғалым Б.Привратский қазақ халқының дінін, соның ішінде ислам дінін, тарихы мен қазіргі таңдағы жағдайын зерттеуге 10 жылын арнап, «Мұсылмандық Түркістан: Қазақ діні және ұжымдық жады» (Muslim Turkistan: Kazakh Religion and Collective Memory) атты монографиясын шығарды. Сонымен бірге, Орта Азиядағы ислам тарихы, Қазақстандағы ислам тарихы мен кеңес үкіметінің саясатын жан-жақты зерттеген С.Собол, Джо-Анн Кросс, П.Фроэс, Э.Тибоулт, М.Кэмпер, А.Халид, А.Бенингсен, С.Абашин, Д.Дэвис, В.Саватский және тағы басқа ғалымдарды ерекше атауға болады. Қазақстандағы ислам тарихын, әсіресе, діннің кеңестік кезеңдегі ахуалын зерттеуге отандық тарихшылар да елеулі үлес қосты.

Н.Нұртазинаның 1920-1940 жылдары кеңес билігінің Қазақстандағы мұсылмандыққа қарсы саясаты [13], А.Б.Мусагулова мен К.Д.Арыстанбекованың кеңес билігінің дінге қарсы күресі және оның ұлттық санаға кері әсері туралы бірлесіп жасаған еңбегі [14], Г.Д.Мұхтарова (1917-1991) жылдары кеңестік дәуірдегі исламды жеке арнайы алып, кезеңдерге бөліп тарихи тұрғыдан көлемді арнайы зерттеу нысанасына айналдырды [15]. Әбсаттар қажы Дербісәлінің «Қазақстанның мешіттері мен медреселері. Рухани шамшырақтар» атты кітабында діни

басқарманың тарихы, қазіятты басқарған Абд әл-Ғаффар Шамсутдинов, Садуақас Ғылмани, Жақия қажы Бейсенбай, басқа да діни тұлғалар, тарихи мешіттер мен діни оқу орындары туралы бағалы мәліметтері жинақталып ұсынылған [16]. Академик М.Қойгелдиевтің «Алаш қозғалысы» атты монографиясының 1917-1932 жылдарды арқау еткен екінші кітабында жеке тарау етіп ұсынылған ҚР Ұлттық мұрағат қорындағы, тергеу, сот материалдарының ишандардың ісіне қатысты шындықтың беті ашылады [17]. Серікбай Ораздың жоба жетекшілігімен әзірленген «Әзірет Сұлтан – Ұлы дала темірқазығы» атты кітабындағы Қазақстандағы ислам тарихы түрлі-түсті суреттермен, құжаттармен қоса баяндалады, оның үстіне кеңес үкіметі тұсындағы ислам туралы жеке бөлім бар [18]. Осы секілді еңбектердің барлығында Қазақстанның барлық өңіріндегі соның ішінде Оңтүстік өңірдегі ислам тарихының жағдайын көре аламыз.

Талқылау. Мұсылман діни бірлестіктерінде арнайы діни белсенділік «Ораза айт» және «Құрбан айт» діни мерекелері кезеңінде өрбиді. Дін қызметкерлері бұл діни мерекелерге ерекше көңіл бөледі, өйткені бұл рәсімдерді орындаудан түскен барлық қаражат рухани басқарманың шотына толығымен аударылады. Сондықтан Орталық Азия және Қазақстан мұсылмандары діни басқармасы соңғы кездері барлық тіркелген мешіттерге, өздерінің өкілдері арқылы халықтан «Фитирді» (садақаны) белсенді түрде жинап алу туралы үзілді-кесілді нұсқау бере бастады. Пітір садақадан және «Айт намаздан» адал жиналған қаражат толығымен дін қызметкерлерінің ағымдағы шотына аударылады [19, 17-п.].

«Ораза айт» мерекесінен жетпіс күн өткеннен соң тойланатын бұл мерекені ислам діни өкілдері түрлі шектеу шараларына қарамастан жыл сайын атап өтуге тырысты. Соғыстан кейінгі Оңтүстік өңірдегі мешіттермен медреселердің ашылып қайта жандануы бұған дәлел. Дінімізде бұл мерекенің алар орны айрықша. Өйткені, қасиетті «Құрбан айт» елдің бірлігін күшейтіп, өзара бауырластықты арттырады. Асыл дінімізде дәріптелген діни дәстүр ғасырлар бойы халқымыздың қанына сіңіп, Ұлы дала төсіндегі ұлық мерекеге айналды.

Алла Тағала мұсылман жұртына нәсіп еткен бұл мейрамда мұсылмандар жуынып, таза да жаңа киімін киіп, хош иісті әтірін сеуіп, мешітке айт намазына келеді. Айт намазын оқып болғаннан кейін бір-бірін мүбәрак мерекемен құттықтап, құшақ жайып, өкпе-реніші болса кешіріп, бауырмалдылықпен қауышады. Сондай-ақ, мейрамның аты айтып тұрғандай, Алланың разылығы үшін жүрегі ізгі жандар құрбандық малдарын сойып, етінен тұрмысы төмен отбасыларға таратады. Мүмкіндігінше садақасын да мұқтаж жандарға береді. Ғасырлардан жалғасып келе жатқан бұл мереке мұсылмандардың ең ұлық мерекесін айналғалы біраз болды. Мерекенің кеңестік жүйенің қысымында да тоқтамағанын, шалынар құрбандықтың жыл сайын артқандығын біз архив құжаттары арқылы анықтап отырмыз. Жалпы, Оңтүстік Қазақстан облысы бойынша соғыстан кейінгі жылдары 3 діни бірлестік жұмыс жасады, оның екеуі мұсылмандық және бір евангелилік христиан бірлестігі жұмыс жасады. 1944 жылдан бастап Оңтүстік өңірде «Двадцатка», «Мутавальят», «Ревкомиссия» секілді діни мәселелермен айналысушы органдар өз жұмысын бастады [20, 3-п.]. Революцияға дейін мұндай құзырлы органдардың жұмысы өңірде байқалмағанымен ішінара бірлестіктер жұмысы бөлініп, қала, аудан, ауыл аралық бірлестіктер жергілікті билеуші органдармен етене жұмыс атқарды.

Облыс көлемінде 3 қала 14 аудан болған болса мұсылман бірлестігіне тіркелген мұсылмандар саны 47 мың болды, олардың көп бөлігі орташа есеппен 55 жастан асқан қарияларды құрады. Құлшылық етушілердің 27630 адамы тіркелген жергілікті мешіттерде намаздарын оқыса, қалған бөлігі өз үйлерінде құлшылықтарын жасады.

Түркістан өңірінде және алыс жақын колхоздарда 74 ресми тіркелген молда, қари, қожа, сопылық ілім өкілдері тіркелді. Халықтың көп бөлігінде әсіресе ауылдық жерлерде бұрынғы әдет-ғұрыптарды одан әрі жалғастырушылар сақталды. Олар кіші елді мекендерде бірнеше адамнан құралып, діни уағыздарды жүргізіп жүрді. Негізгі мақсаттары халық арасында ескі мұсылмандық діни жоралғыларды жалғастыру. Мұсылман бірлестігі осы уақыттарда әлі де болса ескі дәстүрлерді жалғастырып отырды. «Жаназа» адам өмірден өткенде жақын туыстарының ақтық сапарға шығарып салу дәстүрі, «Қатым Құран» әр шаңырақ өз үйлерінде

өмірден өткен ата-бабасына құран бағыштау, «Пітір садақа» мереке күндері берілетін қаржылай көмек қоры, негізінен жетім-жесір, тұрмысы төмен отбасыларға берілетін қор, рамазан айында пітір садақа 5 пұттық бидай тұрмыс деңгейі төмен әрбір отбасы мүшелеріне көмек ретінде беріліп отырды, «Сүндет той» барлық мұсылман баласына жасалатын мереке және «Неке қию» дәстүрлері сақталды. Сонымен қатар облыс көлемінде осындай дәстүрлі исламды жалғастырушылар бірнеше партия өкілдерінен де байқалды. Солардың қатарында Түркістан қаласының партия өкілдері Абдуваитов Абдузаит, Байжанов Расул және Атаев Собидулланың «Құрбан айт» мерекесінде мешітке барып құлшылық еткен. Сондай ақ былтырғы жылы қайтыс болған аудандық партия хатшысы Аренов қайтыс болғанда, оның туыстары жиналып жаназасын шариғат бойынша шығарған [21, 29-п.].

Сайрам ауданында Ленин колхозының өкілі Ахметов Юнус осы жылы Али баба мазарына үлкен қоршау салып, сақталуына үлес қосқан. Осы секілді көптеген коммунистер мен комсомол мүшелері балаларын сүндетке отырғызып, сүндет тойларына қатысып құран бағыштаған. Осындай іс-шаралардан соң өңірде әлі де болса сақталды. Партия өкілдері өңірде жұмысты одан әрі ұлғайтты.

Жоғарыда айтылған молдалар жергілікті жерлердегі кіші мешіттерді және үйлерді құлшылық ету орындарына айналдырды. Соның бірі Абубакир Сарбаев өзінің көмекшілерімен бірге Шәуілдір ауданындағы Арыстан-баб кесенесіне орналасып зиярат етушілерді қабылдады. Ол жерге келіп зиярат жасаушы адамадардың саны да көп еді. 1952 жылы Ақмола облысы Атбасар ауданынан зиярат етіп келушілер тіркелді. Кесенеге келушілерден бөлек Абубакир молда «ораза айт намазы», «құрбан айт намазы» секілді діни мейрамдарды өткізіп отырды. Діни мерекелік шараларға 500-600-ге жуық құлшылық етушілер қатысты.

Бір ғана айт намазы кезінде 9 қой, 12 ешкі, 6 қап бидай, 5000 рубль садақа ақшасы, бірнеше қап нан келіп түсті, мұның барлығы жергілікті халықпен мешіт игілігі үшін жұмсалды. Ел ішінде мешіттердің көптеп салынуы байқалды. Осындай діни мерекелік шараларды өткізетін мешіттер көбейді. Шымкент қаласындағы Ишан-Базарда жергілікті молда Іляс қари жұма намазды айт намаздарын өткізіп отырды. Жергілікті молдалардың діни мерекелерден түскен қаражаттары кейде өз қалталарында жатып, жұмсалуды керек болған мешіт қорларына тапсырылды. Қаладағы үлкен бос тұрған мешіттердің бірінде айт намазы өткізілді. Осы мешітке осы жылы құрбан айт пен ораза айт мерекелерінде 4000 рубльге жуық ақша жиналғанымен ол қаржы сол кездегі бос тұрған мешіттердің бей ресми иесі Айтходжаев деген молда да еді. Мұндай жағдайлар қаладағы барлық аудандарда тіркеліп тұрды. Қаладағы Көкбұлақ ауданында, Сайрам ауданында мерекелік айт намаздары кейде жұма намаздары ашық алаңдарда өткізілді. Молдалар садақадан жиналған қаражатты өздерінде ұстап, жергілікті өкілдердің шешімімен рұқсат етілген жерге жұмсап отырды. Бостандық, Сайрам, Шәуілдір, Арыс тағы сол секілді қала аудан орталықтарындағы жағдайлар бір-біріне ұқсас еді.

Өңірдегі «Киелі» жерлерден басқа жергілікті дін өкілдерімен сенушілер өңірдің киелі жерлеріне құлшылық етуді жалғастырды. Мысалы, Сарыағаш ауданындағы геологиялық қазба жұмыстары нәтижесінде сол жерден ыстық су атқылап шыққан. Мұны естіген көрген ауыл молдалары бұл жердің суын киелі санап ол жерге құлшылық етуге келіп жүрді. Жергілікті дін істері басқармасы бұл жерді «қасиетті» деп жариялады. Бірақ, мұның барлығы жарлық бойынша бұл жерге арнайы шатырлар орнатылып, медицина қызметкерлері орналасты. Кейін анық болғандай бұл су табиғи минералдарға бай болғандықтан ол жер қазір курортқа айналды. Дегенмен де, бұл жерге келіп зиярат етушілердің легі бірнеше жылға дейін жалғасты [22, 16-п.].

Елуінші жылдардың басында құрғақшылықтың әсерінен өңірде «тассаддик» (тасаттық) яғни тәңірден құрбандық шалу арқылы жаңбыр сұрау дәстүрі кеңінен таралды. Шымкент қаласындағы «тасаттық» Қошқар ата өзені бойындағы Баба-Дарвиш моласының моласының маңында өткізілді.

Діни мерекелік шаралар басталғанда діни пропагандалық жұмыстар оның ішінде уағыз, пітір садақа жинаушылар «ел аралаушы молдалардан» тарады және олар өз мақсаттарын мешіттерде «Тараух» намаздарында жүзеге асырды. Осы жылы тараух намаздары барлық

тіркелген мешіттерде өткізілді. Одан бөлек Түркістан қаласының әр жерінде тараух намаздары оқылды. Тараух намазын өткізгеннен молдалар өздеріне пайда тапты. Мысалы ретінде Коммунизм колхозы мен Арыс ауданы Бейнеткеш ауылында екі жақтама тараух намазын өткізген молдаға 1500 рубль ақша мен 90 кг бидай берілген. Жоғарыда аталып өтілген молдалардың барлығы қаржы органдарына тапсырылды, бірақ бұл жұмыстардың нәтижесінде Түркістан қаласынан тек 4 ғана молда анықталып бар жоғы 550 рубль ақшадан өткізілді.

1959 жылы Қазақстанда 20 зиярат ету орны жұмысын тоқтатты. Олар – Қожа Ахмет Яссауи, Арыстан баб, Үкәша ата, Қошқар ата, Баба Дәруіш, Ысмайыл ата, Ыбырайым ата, Хүсейін ғазы Қазы Байзауи, Мірәлі баб, Қызыр ата, Ұзын ата, Асық ата, Қожа Тәлі, Әбділғазиз баб, Қарахан ата, Дәулетбек Шахмансұр, Айша бибі, Бабажа хатун кесенелері мен Тектұрмас және Сыпатай батыр мазарлары. 1958 жылы 28 қарашада «Киелі жер деп аталатын орындардағы зияратты тоқтату шаралары туралы» қаулы қабылданды. Артынша жер-жерде әулиелі жер деп саналатын жерлерді жабу арналған шаралар жүргізілді. Зияратқа тиым салатын пәтуалар шығару, қазилер мен мұхтасибтардың, ресми молдалардың зиярат орындарын аралап жүріп күрес жүргізуге тапсырма берілді. Имамдардың халық арасында насихат айтуы ұсынылды. Нәтижесінде дастархан басында, үлкен астарда, той-жиындарда, құдайы тамақтарды, зиярат жасауды теріске шығаратын уағыздар айтыла бастады [23, 28-б.].

Зерттеу нәтижесі. Қазақстандағы кеңес билігінің исламға және мұсылмандық діни мерекелерге, білімге қарсы үгіт насихат жұмыстарын екі сатыға бөліп қарастыруға болады. Біріншісі, коммунистер өздерінің ұстанымдарын ресми сатыға көтергеннен кейін ислам дініне қарсы саяси шараларын жайлап бастағанымен, кейін қуаттанғаннан соң ресми шараларды қатаң түрде жүргізе бастады. Осыған байланысты түрлі декреттер, заңнамалар, қаулылар, тәртіптік ережелер шығарып, оны жүзеге асыру кезінде тым қаталдық танытып ел ішін «қанға» бояған кездері де болды. Екіншісі, ол идеологиялық қысым арқылы, яғни түрлі ұрандарды, атеистік кітаптарды, оқу орындарындағы мұғалімдерге деген идеологиялық «тазалау» сияқты ұстанымдарды көбейтіп, «атеистік комитеттерді» құрып, жас ұрпақтың тәрбиесін осы бағытта жүргізуді жіті қадағалап іске асырды. Исламға қарсы ел ішінде үгіт насихат жұмыстарын «ресми» және «астыртын» идеологиялық ұстанымдар негізінде жүзеге асты.

Жергілікті молдалардың тағы бір ірі табыс көзіне тойлардағы мерекені басқару. Сүндет той мен неке қию, хатым той, ас, сияқты іс-шаралардан мол табыс тапты. Бала туылғанда жаңа үй салғанда, жаңа үйге көшкен кездегі молдалар табысқа кенелді. Сол секілді «мавлюд» (Мәуліт) мерекесі тойланды. Революцияға дейін де тойланған «мавлюд» мерекесі мешіттерде Мұхаммед пайғамбардың туылған күні аталып өтілді. Сонымен қатар «мавлюд» мерекесінде молдаларды үйге шақырып, туған-туысты жинап, мереке ретінде атап өтілді. Бұл мереке Рабиға әл әуал айының 12 – күні тойланады.

Соңғы 2-3 жылда мұсылмандар діни бірлестігі үйді аралайтын молдалардан «мавлюд» оқудан практика алынды, бұл тек жаназа уақытында орындалған жоқ. «мавлюд» орындауға бұрынғысынша бір ғана молда емес енді бірнеше молда хормен айту міндеттелді. Мұнда шіркеудегідей даусы әдемі оқушыларға емес, құранды жатқа білетін қарилардың бірнешеуі, оның ішіндегі жас қарилер орындады. Көптеген «мавлюд» орындаушылары оның шын мағынасын түсінбесе де халық арасына кеңінен тарап кетті. Тіпті, тойларға мавлюд орындаушыларды шақыратын болды, бірақ барлық бірдей тойға емес дінге негізделген мерекелік шараларға қонаққа шақырып мавлюд шырқалды. Оған мысал да жоқ емес, Шымкент қаласының тұрғыны Абдуллаев Ергеш жаңа үй сатып алуына байланысты өз таныстарын шақырып, той жасап, тойға мавлюд орындаушы молдаларды да шақырды. «Мавлюд» орындау сәнге айналып жылдың барлық айында орындалатын болды. Мәуліт орындалмас бұрын, үлкен молданың қолында табақшада әтір, райхан гүлі, су, қант, бал қосылған су тұрады. Молданың көмекшісі сол жердегі қонақтардың үстіне көкіректеріне әтірден сеуіп шығады. Әтірді сеуіп болғаннан соң молда әтірді келесі әйелдер мен балалар отырған бөлмеге береді. Осыдан соң молда құрат аяттарын оқып, әумин деп бетін сипайды да мәулітті бастайды. Алғаш бірінші жолын өзі оқып кейіннен басқа молдалар қосылып шырқайды. Төртінші жолын молда орнынан тұрып оқиды, бұл кезде әйелдер балалар жақтағы бөлмелерде молдамен бірге тұрады, кейін

соңғы жағын отырып орындайды. Кейін үлкен молда пиаланы алып бал қосылған суды ішіп, кезегімен ұзатады. Молданың су бергенінен соң жасы үлкен қариялар орындарынан тұрып үйлеріне қайтады, жастар қалады. Содан дастарханға шөлмекпен сусындар әкелініп нағыз той басталады. Бұл дәстүр сол кезеңде 2-3 жыл Шымкент, Түркістан, Сайрам қалаларында кең таралып, кейінірек басқа аймақтарға таралып, тойдың барлығы осы дәстүрмен өткізілетін болды [24, 8-п.].

Тойлардағы мәуліт араб тілінде орындалып көпшілікке түсініксіз болғаны рас, бірақ Жамбыл, Ақмола, Семей, Қарағанды облыстарында мәуліт қазақшаға аударылып айтылатын болды. Бұл бірінші кезекте арабша түсінбейтін қарапайым қазақтарға түсінікті тілде болса, екіншіден жастарға рух жігер берді. Дегенмен халық арасында тойда орындалатын мәуліт тек той шығыны ғана емес сонымен қатар ұлт арасындағы дауға алып келу қаупіде болғаны рас. Сол себептен жергілікті КСРО министрлер кеңесінің мұсылмандар бірлестігінің осы мәселеге жете қарауы, бұрынырақта шариятта міндетті болып есептелмеген мерекеге тиым салу көзделді. Жергілікті халықтан қарсы пікір айтушылар кездеспеді, кейбір жағдайларда жергілікті бірлестік басшылары, молдалардың ісін тоқтатуға шақырғаны халықты айт намазынан ертерек таратуды сұраған жағдайлары кездескенімен, үлкен бір мәселе болған жоқ.

Шымкент қаласындағы мұсылмандар діни бірлестігі 1946 жылдан бері бар. Оның сыйымдылығы 800 адамдық орны, намазханасы ауа райы қолайлы болған жағдайда аулады 2500 ге жуық адамды қабылдай алатын үлкен алаңы бар. Қаладағы мұсылман бірлестігі Амангелді 21 мекен жайында орналасқан мешітке зиярат етті, мешітке келушілердің саны күн сайын өсіп, жұма күндері олардың саны еселеніп, келушілердің саны 670 адамға дейін жетті [25, 1-п.].

Шымкент қаласында оңтүстік өңірдегі мұсылмандардың көп бөлігі өмір сүреді, соның ішінде Қазақтар, Өзбектер, Татарлар, Әзірбайжандар және тағы өзге де ұлттар бар. Олардың негізгі бөлігін яғни 90%-ға жуығын өзбек ұлтының мұсылман бірлестігі құрады. Мұсылмандардың нақты санын айту мүмкіндігі болмады, дегенмен мешіттерге келетін халықтың арасынан мұсылмандардың санын анықтау мүмкіншілігі туып отыр. Қаладағы көрші жатқан жақын аудандардың халқы есебінен қаладағы тіркелген мешіттерде халық саны артып келді. Қалаға жақын саналатын 5 колхоз К.Маркс колхозы, Сталин атындағы колхоз, «Куйбышева», «Ворошилов» және «Тельман» атындағы колхоздардың мұсылмандары есебінен мешітке келушілердің саны артып отырды [26, 49-п.].

Күн сайын оқылатын бес уақыт намазға жиналушылар көп болған жоқ, жұма күндері келушілер саны 1000 адамға дейін жетіп, айт намазы күндері Құрбан айт, Ораза айт күндері мешіттерге келушілердің саны 3000-3500 адамға жетті. Нәтижесінде мешіттің табысы берілген садақа есебінен өсті. 1951 жылы мешіт қаржысы 100000 рубльге жетті. Бірақ, мешітке жиналған ақша саны бұдан да көп болуы керек, өйткені мешіт имамы мен көмекшісінің мешітке жиналған қаражатты толық ақпарат етіп жарияламай қалып жатты, оған себепте жоқ емес, біріншіден мешітке жиналған қаражатты жергілікті органдарға жариялаған жағдайда оны барлығы игерілмей қалуы яғни, мешіт пайдасына емес жергілікті органдарға жұмсалып қауіп болса, екіншісі жиналған қаражатты өздеріне алып қалып мешіт игілігімен шығындарға жұмсап отыру еді. Имамдардың жартысы қаржыны өткізіп отырса, қалғанын бөлісуден бас тартты. Қаржының көбі арнайы жасалынған жәшіктерге емес, көбінесе имамның қолына табысталып отырды, бұл өз кезегінде мешіттерге нақты қанша қаржы жиналғанын анықтауға кедергі жасады.

Жыл соңына қарай орталық мешіттің молдаларын Уфаға білім алуға жіберіп, орнына имамның көмекшілерінің бірі отырды. Қаладағы мешіттерде жоғарыда атап өтілгендей екі бірлестік өкілдерінің Қазақ және өзбек ұлты өкілдерінің арасындағы бәсекелестік байқалды. Мұсылмандардың көп бөлігін өзбек ұлтының өкілдері құрады. Орталық діни бірлестік қаланың орталық бөлігін негізгі 3 бөлікке, Жоғарғы (верхняя часть), Кош-Термен және Каз-караган деп топқа бөліп алды. Әр топтың басында бұрынғы абыройлы молда немесе сол жердің бай ауқатты тұлғасы отырды, олардың негізгі қызметіне діни істер мен қоса тұрмыстық жанжалдар мен әр түрлі мәселелерді шешу және той мәселелерін бірлесе отырып шешу еді. Тойларға, жиындарға

кететін шығындар есептеліп, тойға бір махалладан яғни көшеден көмек жиналып, той рәсімі өткізілді. Аталған топтардың арасындағы бәсекелестік мүлде тоқтаған жоқ керісінше өршіді. Жоғары сайланған орталық мешіт имамы бұл топтардың өзара бәсекелестіктерін тоқтатуға қауқарсыз болып, әр көшеден (махалладан) имамдарды үйге шақырып діни рәсімдер өткізуге рұқсат етті. Сонымен қатар мешітке келушілерден мешіт айналасындағы жолды жөндеу жұмыстары үшін қаражат жиналды. Мысалы, жылдың басында орталық мешіт орналасқан Амангелді көшесін жөндеу жұмыстарына жиналған қаражат 1200 рубльге жетті [27, 8-п.]. Бұл мешітке келушілерге жүргізілген үгіт насихат жұмыстары нәтижесінде болды. Мешіт имамына жергілікті басқарушы өкілдер белгілі бір көмек керек болған жағдайда келіп өтініштерін білдіріп қаржылай көмектер алып отырды. Бірақ, қаржының өз мақсатында жұмсалғанын тексеру барлық жағдайда мүмкін болған жоқ. Мешіт қоры ретінде қаржы жинап ас беруге керекті ыдыстарды, «ляган» алуға мешіттен қаржы жиналған. Жиналған 700 рубль қаржыға 70 ляган (көп тамақ салуға арналған, арнайы құран ас кезінде тамақ салуға арналған ыдыс) алынғанды туралы есептер мешіт құжаттарында кездесті, дегенмен бұл қаржы одан да көп болып, алынған зат саны өз санынан әлдеқайда аз болуы мүмкін. Мешіттегі имамдардың іс әрекетінің көбі мақсатсыз, өз қалталарына жиналған қаражатты басу болғаны жасырын емес.

Өңірдегі діни бірлестік діни мереке күндері пітір садақаны тек мешіттердің алдында жинау керектігін басты назарға ұстағанымен, махаллада, үйді үйден қаржылай пітір садақаны жинау актілері кездесті. Іздестіру жұмыстары барысында 6 адам ұсталып, олардан 18000 рубль қаржы тәркіленді. Бар жоғы өңірден 6000 рубль пітір қаражаты түсуі керектігі болжанған болатын.

Діни мерекелер кезінде халық көп жиналатын басына барып құран бағыштайтын қаладағы орталық мазарлардың бірі «Баба-Дарвиш» мазары күрделі жөндеуден өткізіліп отырды. Мазарды 1949 жылдан бері күрделі жөндеу жұмыстарынан өткізу көзделген, және орталық дін істері басқармасынан бірнеше талап тілектер келіп түсіп жатты. Бірлестіктің шешімі бойынша мазар алаңы мен шырақшы отыратын жерді күрделі жөндеуден өткізуді билік сол жердегі діни бірлестік топтарына тапсырды. Өйткені бұл мазар жергілікті халық үшін үлкен маңызға ие еді. Жергілікті имамдар бұл процесті барынша тыныш өткізуге тырысып, өңірдегі «тәуіп» әйелдің үйіне барып рұқсатын алып, қайта қалпына келтіру жұмыстары басталмас бұрын, жергілікті имамдармен лауазымды тұлғалар жиналып құрбандық шалынып, құран аяттары бағышталды. «Баба-Дарвиш» мазарының алдына кірер есік жақта «шырақшы» отыратын арнайы орын жасалынды. Мереке күндері осы жерден адамдар мазарға кіріп құран бағыштай алды. Қайта қалпына келтіру жұмыстарынан соң сол маңда арнайы тайынша (жас екі жасар жылқы малы) сойылып ас берілді. Мешіттің жаңа қараушысы, шырақшысы да дәл осы күні бекітілді.

1952 жылдың басына қарай «Баба-Дарвиш» мазарына келіп зиярат етушілер көбейді, бұл әсіресе бейсенбі күндері, шырақшының рұқсатымен шырақ қою таралды. Шырақшы зиярат етіп келушілерден құран бағыштағаны үшін қаржылай, нан, бидай, малды құрбандыққа шалған кезде оның терісі мен азын аулақ етін алып тұрды. Бұл жағдай жоғарғы діни басқармаға белгілі болса да, шырақшыларға ешқандай табысы үшін салық салынған жоқ [28, 15-п.].

Түркістан діни мұсылмандар бірлестігі Шымкент қаласынан кейінгі ең ірі мұсылмандар бірлестігі. Мұнда да мешітке келушілердің басым көпшілігі өзбек ұлтының өкілдері. Өңір бірлестігі осы жылы да яғни 1950 жылдардың басында қаладағы ірі мешіттерге жөндеу жұмыстарын жасап, алаңшаларын үлкейтті. 1951 жылдан бергі орталық үлкен мешіттің имамы, жергілікті халықтың қызметінде болғанымен, барлық махалла тұрғындарының діни мерекелік шараларын өткізуге үлгермеді. Әр махалладан (көшеден) 18 ге жуық имамдар сайланып, жаназа, неке қию, сүндет той тағы сол секілді үйде орындалатын мерекелерді атқарды. Олардың барлығы діни мерекелік тойлардан, құраннан жиналған қаражатты орталық кассаға келіп тапсырып отырды. Орташа табыс көзі бір жарты жылдықта 1500-1600 рубльге жетті [29, 85-р.].

Түркістан қаласындағы мұсылман бірлестігі өз құлшылықтарын Қылуат мешітінде өткізді, мұнда келушілердің жалпы орта есебі 200 адам болса, жұма намазы күндері 700-800 адамға дейін өсті. Құлшылық етушілердің саны жұма күндері қалаға жақын ауыл аймақ тұрғындарының есебінен көбейді. Түркістан қаласындағы мешіт Қожа Ахмет Яссауи кесенесі

жанында 100 метр жерде орналасқандықтан мұндағы келушілердің басым көпшілігі кесенені қоршай орналасып айт мерекесіндегі құлшылықтарын жасап құрбандық шалды. Қожа Ахмет Яссауи кесенесі дүние жүзілік қорғауға алынған ескерткіштер қатарына жатқандықтан, кесенеге арнайы күзет қойылып қорғалды. Әзірет Сұлтан мешіті жанында мазарға келушілердің саны жылдан жылға артты. Мазарға кіру мүмкіндігіне дін істері жөніндегі билік рұқсат етпегенімен сол жердің күзетшілер азын аулақ ақшалай сыйлыққа мазарға зиярат етіп келушілерді мереке күндері кіргізгендігі туралы ақпарат архитектуралық мәселелер жөніндегі министрлер кеңесінің құлағына жетіп, олар күзетші, шырақшы болып жұмыс атқаратын тұлғаның орнынан босатып отырды. Бірақ бұл жағдай мазарға кірушілерге аса бір кедергі келтірмеді.

1951 жылы айт намазы біткеннен соң халықтың көп бөлігі Қожа Ахмет Яссауи кесенесіне қарай бет алды. Дегенмен, кесененің сыртқы бөлігі қоршалып есік алдында күзетші тұрған. Соған қарамастан халықтың көп бөлігі қоршауды бұзып, кесенеге бет алды. Кесене есігінде тұрған үлкен құлыпты ешкім бұзған жоқ. Кесенені қоршай зиярат етіп, кірпішін, қаланған тасын сүйіп, кесене қабырғасына қолдарын қойып, жанындағы қиыршық тастарды жинап, беттерін сипап, құран бағыштап жатты [30, 161-р.].

Қаладағы үлкен мешіттерде үлкен мәселелер көп болды. Соның бірі мешіт имамдарының бірі мешітке келген адамдарға Мұхаммед пайғамбардың суреті деп және Әзірет Әли пайғамбардың күйеу баласы деп есептелетін тұлғаның портретін көрсетіп жүрген, жұма намазы күндері арнайы қолдан жасалынған фото суретті елге көрсетіп оған зиярат етуді сұраған, бірақ ол имам ресми түрде орынан босатылғанымен, халықтың қолында бұл суреттер бірнеше жылға дейін болды. Бұл жағдай ешқайда көрсетілмеген, құранда да, шарифатта да бұл жағдай дінге жат деп танылған. Өзінің халық арасында беделін арттыру мақсатында имам шарифатқа жат дүниені елге уағыздап келген. Дін істері жөніндегі басқарма ол портретті сұрағанда имам беруге уәде берген, бірақ үйіне кетіп басқармаға қайта соқпаған, портретті үш күн өткен соң ғана мәжбүрлі түрде тәркілеу процесі жүрген.

Қаладағы мешіттердің көбі қажетті болмаған күндері бос тұрып қалуы байқалып, оларды жалға беру көзделді. Мысалы, орталық мешіттің 4 бөлмесі жергілікті дәріханаға жалға (арендаға) беріліп табыс алып келді. Табыстың көлемі бір жылда 3400 рубльді құраған. Мешіттің жан-жағына жеміс ағаштары отырғызылды. Мереке күндері адам көп болуына байланысты жалға берілген бөлмелерде де намаз оқып, құран бағыштауға рұқсат етілді.

Түркістан маңындағы Кентау қаласының мешіті 1946 жылдан ресми тіркелді, жұма намазына келушілердің саны 200-280 адамды құрады. Мұсылман бірлестігінің тағы бір ошағы Түркістан өңіріндегі Сайрам ауданы болды. Дінге қызмет етушілерге аздап қысым дәл осы өңірде байқалған, дәстүрлі түрде дінді уағыздап «сақал өсірушілер» аудандар да жиі кездесті және оларға жеке салық төлеу жүктеліп, өз еріктерімен молдалық қызметтеріне кету туралы өтініштерін жергілікті билік қабылдады. Өңірде «антисоветтік» қозғалыстар немесе мұсылман балаларының билікке қарсы әрекеттері өңірде байқалған жоқ. «Құрбан айт» мерекесінде Түркістан қаласындағы ғибадатханаға зиярат ету үшін, діни мейрамы күндері Шымкент облысының Ленин, Қызылқұм, Созақ, Алғабас аудандары, Қызыл-Орда облысының Жаңақорған және Шиелі аудандары, Ақтөбе, Қарағанды облыстарынан бірқатар діндарлар құлшылық ету үшін келеді.

1946 жылмен 1960 жылдар аралығында Оңтүстік Қазақстандағы «Құрбан айт» мерекесі өңірдегі барлық тіркелген мешіттерде өтті. Шымкент қаласындағы үлкен мешіт «Маджами» мешітінде тойланды. Мешітке келушілер өткен жылдармен салыстырғанда әлдеқайда көп екендігі байқалып, қатысушылар саны бес мыңға (5000) жуықтады. Құрбан айт мерекесіне тек Шымкент қаласының тұрғындары ғана емес сонымен қатар жақын ауыл жерлердің өкілдері де қатысты. Айт намазына және құрбандық шалуға қатысқан адамдардың орташа жас мөлшері 70% жуық қарттар болса, қалғандары 3 жаспен 13 жас арасындағы жасөспірім балалар болды [31, 11-п.]. Сондай-ақ бұл мерекелік іс-шараны көруге 200 ге жуық түрлі дін өкілдері қатысып тамашалады. Мешіт алдында қайырымдылық қорына ақша жиналып барлық саны жиырма тоғыз мың 29000 рубльді құрады, бұл соғыстың алғашқы жылындағы көрсеткіш. Бұл көрсеткіш өткен

жылдармен салыстырғанда әлдеқайда көп. Сол күні Шымкент қаласында Құрбан айт мерекесінен бөлек театр және кино көру залдарында мұсылман жастарының бірнеше мерекелік шаралары өткізілді. Сол жылы Түркістан қаласының орталығындағы үлкен мешітте 6000 (алты мың) адам жиналған «Құрбан айт» мерекесі өтіп жалпы саны отыз бес мың рубль (35000) қор жиналды. Сонымен қатар өңірдің түрлі аудандарында мерекені атап өту дәстүрлі түрде қолға алынды. Мысалы, Сайрам ауданында жергілікті ақсақалдар 250 ге жуық адам жиналып Құрбан айт мерекесін атап өтті. Мереке өту барысында Қазақ мектептерінің және өзбек мектеп оқушыларының сабақтан қалуы, жұмысшылардың жұмыстан кешігуі және құрбандық шалу кезіндегі мал бағасының өсуі байқалған жоқ. Дегенмен, Сайрам ауданы Сталин колхозында жасы келген қариялардың сағат он бірге (11) дейін құлшылық етіп жұмысқа шықпағандығын, жұмыстан кешіккендігін айтуға болады. Бұл жағдайлар соғыстан кейінгі алғашқы жылдары байқалған. Бір ғана Арыс ауылында 1903-1937 жылдары екі мешіт жұмыс жасап тұрды бірақ сол жылы ол мешіттер аудандық кеңестің шешімі бойынша жабылды, 1945-1947 жылдары Арыс ауылында «діни бірлестіктер» жөніндегі бас кеңесшілігі Киров көшесіндегі мешітті ашып берді.

Сол секілді мысалдардың бірі Созақ аудандық мұсылмандардың ораздан кейінгі діни мейрамы Құрбан айт қарсаңында жергілікті мұсылман бірлестіктерімен жұмыс жасау ұйымдастырылды. Ол үшін жолдастық кеңестер мен байқаулар арқылы аудан елді мекендердегі дінге сенушілерге қарсы үгіт жүргізушілермен атеистер мұқият іріктелді. Құрбан айт мейрамы қарсаңында аудан бойынша осындай үгіттеуші-атеис жұмыс жасаған. Олардың құрамында жақсы сөйлей білу, адамдарды түсіне білу, адамдармен тіл табыса алу, өз сенімін оған бере білетін мұғалімдер, медицина өкілдері, мәдениет қызметкерлері, ауыл шаруашылық қызметкерлері кірді.

Олар дінге сенушілермен жұмыс жүргізе отыры, аудан тұрғындары арасындағы атеистік тұрмыс салтын оның жетістіктері мен артықшылықтарын кеңінен насихаттауды ұштастыра жүргізіп отырды. Бұл іске аудандық, селолық Совет атқару комитеттері үнемі басшылық етіп отырумен қатар күнделікті практикалық көмектер көрсетіп тұрды. Созақ аудандық «Молшылық үшін» газеті бетінде, күн сайынғы радио хабарламалар тағы сол секілді ақпарат көздері арқылы атеистердің дінге деген, Құрбан айтқа деген қарсы насихат жұмыстары жиі-жиі жарияланып тұрды.

Соның нәтижесінде мұсылмандардың басты мейрамдарының бірі Құрбан айт кезінде мешітке жиналып намаз оқу, құдай жолында құрбандық шалу сияқты салттарды орындау фактілері тіркелген жоқ. Нәтижесінде, аудан бойынша заңдастырылған орталық мешітпен молда болған жоқ. Еңбекші депутаттарының аудандық және селолық совет атқару комитеттерінде діни нанымдар мен әдет-ғұрыптарға қарсы шараларды күшейте отырып, әрбір аудан село тұрғынының Коммунистік рухта тәрбиеленуіне ықпалды арттыра берді.

Құрбан айт мерекесін тойлау өңірде 1950 жылдары өз жалғасын тапты. Осы уақытта Облыс көлемінде 4 мешіт жұмыс жасап тұрған болатын. Аудандардың тапсырыстары мен өтініштері бойынша бірнеше ауылдық елді мекендер мешіт құрылысы туралы өтініштерін берген болатын. Солардың ішінде Сайрам ауданы Сайрам ауылы, Шымкент қаласы, Сайрам ауданы Қарабұлақ елді мекені, Қаратас ауданы Тұрбат ауылы, Бостандық ауданы Қандайлық ауылы, Түлкібас ауданы Ванновка ауылы тағы сол секілді қала, ауылдар, аудан орталықтары мешіт құрылысы туралы өтініштерін білдірген. Шымкент қалалық орталық мешітіне 1950 жылмен салыстырған келушілер саны 1000 адамға жетіп отыр, бұл көрсеткіш өткен жылмен салыстырғанда 200-300 адамға көбейген. Мешітке келушілердің санын көрші 18 шақырым жердегі Сайрам ауданы және 25 шақырым жердегі Қарабұлақ елді мекенінен келгендер толықтырып отырды.

Шымкент орталық мешітінде 1953 жылы 2900 адам құлшылық етуге келген болса ондағы қорға жиналған ақша 6862 рубльге жетті. Құрбан айт намазы мен «Ораза айт» намазына жиналатын халықтың саны артты. Бұл көрсеткіш 1957 жылға қарай 4000 адамға жетіп, жиналған қаржы бірінші күннің өзінде 6451 рубльге жетті. Түркістанның орталық Қылуат мешітінде 1953 жылы 3800 адам болып, бірінші күнгі қорға жиналған садақа 5700 ге кейінгі

жылы 6800 рубльге дейін жетті. Сонымен қатар Оңтүстік өңірдегі барлық мешіттерде Құрбан айт мерекесіне жиналушылардың саны артты. Арыс ауданы Темірлан ауылында Құрбан айт намазына жиналушылар 300 адамнан 480 адамға, Сайрам ауданында 270 адамға, Қаратас ауданы Тұрбат ауылында 460 адамға өсті, бұл көрсеткіштер өңірдің барлық аудандарында облыс, қала орталықтарында байқалды [32, 8-п.].

Мешіттердегі жамағат санының өсуі, құрбандық шалушылардың санының артуы, пітір садақаның мөлшерінің көбейуі өңірдегі діни бірлестіктердің жұмысын одан әрі дамытып, бірлестіктер оқушылар дайындаумен айналыса бастады. Аудандардағы балалардың білімін арттыруға Шымкент пен Түркістан орталықтарындағы мешітке білім алуға жіберіліп отырды. Бұл сапар шығындары мешіттерге жиналған пітір садақаның есебінен жіберіліп отырды. Сайрам ауданындағы оқу мекемелерінде «Қатым Құран» оқудан жарыстар өткізіліп отырды. Сондай ақ «Анти мұсылмандық» «Атеистік» көзқарастар азайып, «ел аралайтын молдаларға» (қаңғыбас) Құрбан айт мерекесін тойлатын үй-үйді аралауға рұқсат етілді.

1950 жылдары Қазақстан кеңестік мұсылмандар бірлестігі Орталық Азиямен тығыз байланыс орнатып, Ташкент қаласында өтетін діни шараларға және молдалардың біліктілігін арттыру үшін жіберіп отырды, сонымен қатар, Уфадағы оқу орындары мешіт қызметкерлерінің білімін жетілдіру орталығына айналды. Оңтүстік өңірдегі діни мәселелерді нығайту, жақсарту мақсатында елге сенімді өкілдер келіп, жұмыс жасай бастады, басты мақсат, өңірдегі діни кейбір кейкілжің мәселелерді шешу болып саналады.

Облыс көлемінде, қала, аудан, ауылдарды қоса алғанда 13 мешіт жұмыс жасады, олардың жетеуі заңды түрде тіркелген мешіттер болса, қалғаны ресми ашылуы болмаған өңірлердегі мешіттер. Барлығы дерлік бірдей түрде Құрбан айт мерекесін өткізіп, жұма намаздарын уақытымен оқып отырды. Тіркелмеген мешіттерде молдалар ауыл тұрғындарының, қариялардың сайлауымен және орталық дін істері басқармасы рұқсатымен жұмыс жасап отырды. 1950-жылдардың соңына қарай өңірдегі қаржылай жиналған қордың көбі мұсылман бірлестігіне тиесілі болды. Соның ішінде (Фитир) «Пітір садақа», «Хатым Құран», «Жаназа» «Құрбан айт» «Ораза айт» «Неке қию» секілді өз еріктерімен берілетін қаржылар. Айта кетерлігі жергілікті басқармалардың басты талабы берілген ақшаларды имамдардың өздері жинап өткізуге міндеттелді. Мысалы Шымкент қаласындағы орталық мешіт 1950 жылдың төртінші тоқсанында 5414 рубль өткізген. Мұндай мысалдар өңірдің барлық аймақтарында байқалды. Пітір садақа мен қоса ұсақ малдарды мешіттерге молдаларға мереке күндері тарту етіп отырды. Барлық жерде мұндай сыйлықтарды бірлестіктің қарамағына өткізу жағдайлары тіркелген жоқ. Жоғары да келтіргендей бармақ басты, көз қысты жағдайлары өте жиі ұшырасты.

Қорытынды. Қорыта келгенде, оңтүстік өңірдегі ұлы Отан соғысынан кейінгі жылдары мұсылмандық діни мерекелер қайта жандану сатысынан өтті. Өңірде жаңа мешіт медреселердің ашылуы, діни бірлестіктердің құрылуы 1946 жылдан бастауын алды. Мұсылмандардың мешіттерге келіп құлшылық етуі жиілеп мерекелерді тойлау дәстүрі қалыптасты. Осыған орай ел ішінде діни сауатты халық пен араб тіліндегі хат танушылар саны артты. Діни білім іздеушілер болса, Орталық Азия елдерінің діни мәселелер жөніндегі орталықтарымен бірігіп, дін танушыларға, құран оқушыларға арнайы сапарлар ұйымдастырылды. Көрші елдердің соның ішінде Өзбекстан және Кеңестік Ресейден Ташкент пен Уфа қалаларына барып құран оқып үйреніп қари атанушылар көбейді. Дегенмен, дінге қысым саясаты нәтижесінде 1926 жылдарға дейін ресми түрде тойланып келген мерекелер соның ішінде «Ораза айт», «Құрбан айт», «Неке қию», «Сүндетке отырғызу», «Мәуліт мерекесі» сияқты көптеген шараларды тойлануға тиым салынып, ел аралаушы молдалар мен мешітке келіп намаз оқитын имамдарды қудалау процесі жүрді. Соғыстың салдарынан өңірдегі барлық дерлік діни бірлестіктер жұмыстары тоқтап, барлығы майданға жұмыс жасады. Соғыстан кейін қалжырап шаршаған қарапайым халықтың мұң мұқтажы, сенімі дәл осы діни мерекелермен тығыз байланыста еді. Нәтижесінде жабылған мешіттердің қайта ашылуы, күрделі жөндеу жұмыстары жүргізіліп, жұма намазы күндері мешітке келіп құлшылық

етушілердің саны артты. Айт намазы күндері олардың саны екі немесе үш еселеніп, жылдан-жылға халықтың саны артты.

1946-1960 жылдардағы Түркістан өңірінің тарихында діни мерекелердің алатын орны ерекше болды өйткені халықтың көп бөлігі, яғни 90% жуығы мұсылмандар болса, олардың басым көпшілігін қазақ және өзбек ұлтының өкілдері құрады. Екі ұлт арасында діни қайшылықтар арасында байқалғанымен, мешітке келушілердің саны жыл сайын еселеніп отырды. Мұның барлығы дінге деген аса үлкен құрмет пен парызға деген сенімді білдірсе керек. Мейрамдардың көп тойланғаны сонша әрбір көше, әрбір ауданда өз молдаларын сайлап неке кию, сүндетке отырғызу, жаназа шығару секілді шараларды орталықтың бас имамына жүгінбестен өздері өткізіп отырды. Бірлестік тарапынан мұндай шараларды өткізу үшін арнайы рұқсат алынып жергілікті молдалар орталық діни бірлестіктерге сүйеніп іс-шараны жоғарғы деңгейде өткізіп беріп отырды. Осындай мерекелік шаралардың тарихын одан әрі зерттеп ашып жазу өте үлкен маңызға ие. Сондықтан да бұл тақырыптың зерттелуі одан әрі шыңдалып, үлкен бір ауқымды жобаға айналып, ашылып қалған мешіттер мен медреселердің, зиярат ету орындарының тарихы ашылса, өскелең ұрпақтың кемел келешегіне нық қадам болары сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Кенжетәев Д. Құндылықтар дилеммасы: кеңестік идеология және Иассауи мәдениеті // *Адам әлемі*. – 2021. – №4 (90). – Б. 66-76
2. Bennigsen A., Lemerrier-Quelquejay Chantal. *Official Islam in the Soviet Union, Religion in Communist Lands*. – London: C.Hurst & Company, 1979. – 272 p.
3. ҚР ОМА, 119-қор, 1-тізбе, 211-іс, 145-146-нн.
4. ҚР ТОМА, 1353-қор, 2-тізбе, 14-іс, 20-43-нн.
5. Иванов А.И., Лобазов П.К. *Политика советского государства по вопросам религии и церкви*. – М.: Знание, 1973. – 64 с.
6. ҚР ОМА, 40-қор, 2-тізбе, 245-іс, 1-5 нн.
7. РФ МА, Р-6991 қор, 3 тізбе, 47 іс, 43-н.
8. РФ МА, Р-6991 қор, 3 тізбе, 8 іс, 146-147 нн.
9. РФ МА, Р-3004 қор, 1 тізбе, 7 іс, 28-29 нн.
10. РФ МА, 17-қор, 125-тізбе, 313-іс, 171-183-нн.
11. Новопольцева Е.М. *Партийно-государственная политика в отношении религии, церкви и верующих в 1917-1937 гг. (на материалах Казахстана): дисс. ... канд. ист. наук*. – М., 1993. – 180 с.
12. РФ ММ, 6991 қор, 3-тізбе, 221-іс, 122-123 нн.
13. Нуртазина Н.Д. *Борьба с исламом. Религиозная политика советской власти в Казахстане в 20-40-е годы XX века*. – Алматы: Қазақ университеті 2008. – 36 с.
14. Мусагулова А.Б. *Борьба советской власти против религии и ее отрицательные последствия в национальном самосознании // Вестник КазНПУ им. Абая. Серия исторические и социально-политические науки*. – 2015. – №1 (44). – С. 26-33.
15. Мухтарова Г.Д. *Ислам в Советском Казахстане (1917-1991 гг.): дисс. ... док. ист. наук*. – Уральск, 2007. – 310 с.
16. Дербісәлі Ә.Б. *Қазақстан мешіттері мен медреселері. Рухани шамшырақтар (IX-XX ғғ.): – Алматы: Көкжиек, 2009. – 496 б.*
17. Қойгелдиев М. *Алаш қозғалысы. 2-кітап*. – Алматы: Мектеп, 2017. – 656 б.
18. «Әзірет Сұлтан мешіті» – Ұла Дала темірқазығы. – Астана: Big Dream, 2017. – 378 б.
19. ҚР ТОМА, 1353-қор, 2-тізбе, 43-іс, 16-34-нн.
20. ҚР ТОМА, 1353-қор, 2-тізбе, 28-іс, 2-27-нн.
21. ҚР ТОМА, 1353-қор, 1-тізбе, 2-іс, 29-48-нн.
22. ҚР ТОМА, 1353-қор, 2-тізбе, 43-іс, 16-34-нн.
23. *Ислам энциклопедиясы / бас ред. Р. Нұрғалиев*. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1995. – 285 б.
24. ҚР ТОМА, 1353-қор, 2-тізбе, 17-іс, 8-13-нн.

25. ҚР ТОМА, 1353-қор, 2-мізбе, 28-іс, 1-7-нн.
26. ҚР ТОМА, 1353-қор, 5-мізбе, 36-іс, 49-76-нн.
27. ҚР ТОКСТМА, 577-қор, 3-мізбе, 5-іс, 8-22-нн.
28. ҚР ТОМА, 1353-қор, 8-мізбе, 60-іс, 15-19-нн.
29. Privratsky B.G. *Muslim Turkistan: Kazak Religion and Collective Memory*. – Richmond, Surrey: Curzon Press, 2001. – 321 p.
30. Privratsky B.G. *Turkistan Belongs to the Qojas: Local Knowledge of a Muslim Tradition* // Dudoignon S. (ed.). *Devout Societies vs. Impious States? Transmitting Islamic Learning in Russia, Central Asia and China, through the Twentieth Century*. – Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 2004. – P. 161-212.
31. ҚР ТОМА, 1353-қор, 6-мізбе, 12-іс, 11-20-нн.
32. ҚР ТОМА, 1353-қор, 4-мізбе, 11-іс, 8-32-нн.

References:

1. Kenzhetaev D. *Qyundylyqtar dilemmasy: kenestik ideologiya zhane Iassawi madenieti* [The dilemma of values: Soviet ideology and Iassawi culture] // *Adam alemi*. – 2021. – №4 (90). – B. 66-76. [In Kazakh]
2. Bennigsen A., Lemerrier-Quellejey Chantal. *Official Islam in the Soviet Union, Religion in Communist Lands*. – London: C. Hurst & Company, 1979. – 272 p. [In English]
3. QR OMA, 119-qor, 1-tizbe, 211-is, 145-146-pp. [In Kazakh]
4. QR TOMA, 1353-qor, 2-tizbe, 14-is, 20-43-pp. [In Kazakh]
5. Ivanov A.I., Lobazov P.K. *Politika sovetskogo gosudarstva po voprosam religii i cerkvi* [The policy of the Soviet state on religion and the Church]. – M.: Znanie, 1973. – 64 s. [In Russian]
6. QR OMA, 40-qor, 2-tizbe, 245-is, 1-5 pp. [In Kazakh]
7. RF MA, R-6991 qor, 3 tizbe, 47 is, 43-p. [In Kazakh]
8. RF MA, R-6991 qor, 3 tizbe, 8 is, 146-147 pp. [In Kazakh]
9. RF MA, R-3004 qor, 1 tizbe, 7 is, 28-29 pp. [In Kazakh]
10. RF MA, 17-qor, 125-tizbe, 313-is, 171-183-pp. [In Kazakh]
11. Novopol'ceva E.M. *Partijno-gosudarstvennaya politika v otnoshenii religii, cerkvi i veruyushchih v 1917-1937 gg. (na materialah Kazahstana)* [Party and state policy in relation to religion, the Church and believers in 1917-1937. (based on materials from Kazakhstan)]. – M., 1993. – 180 s. [In Russian]
12. RF MM, 6991 qor, 3-tizbe, 221-is, 122-123 pp. [In Kazakh]
13. Nurtazina N.D. *Bor'ba s islamom. Religioznaya politika sovetskoy vlasti v Kazahstane v 20-40-e gody HKH veka* [The fight against Islam. The religious policy of the Soviet government in Kazakhstan in the 20-40s of the twentieth century]. – Almaty: Qazaq universiteti 2008. – 36 s. [In Russian]
14. Musagulova A.B. *Bor'ba sovetskoy vlasti protiv religii i ee otricatel'nye posledstviya v nacional'nom samosoznanii* [The struggle of the Soviet government against religion and its negative consequences in national consciousness] // *Vestnik KazNPU im. Abaya. Seriya istoricheskie i social'no-politicheskie nauki*. – 2015. – №1 (44). – S. 26-33. [In Russian]
15. Muhtarova G.D. *Islam v Sovetskom Kazahstane (1917-1991 gg.)* [Islam in Soviet Kazakhstan (1917-1991)]. – Ural'sk, 2007. – 310 c. [In Russian]
16. Derbisali A.B. *Qazaqstan meshitteri men medreseleri. Ruhani shamshyraqtar (IX-XX ғғ)* [Mosques and madrasas of Kazakhstan. Spiritual lighthouses (IX-XX centuries)]. – Almaty: Kokzhiek, 2009. – 496 b. [In Kazakh]
17. Qoigeldiev M. *Alash qozgalysy* [Alash movement]. – Almaty: Mektep, 2017. – 656 b. [In Kazakh]
18. «Aziret Syltan meshiti» – *Ula Dala temirqazygy* [Azret Sultan Mosque-Ula Dala temirkazy]. – Astana: Big Dream, 2017. – 378 b. [In Kazakh]
19. QR TOMA, 1353-qor, 2-tizbe, 43-is, 16-34-pp. [In Kazakh]
20. QR TOMA, 1353-qor, 2-tizbe, 28-is, 2-27-pp. [In Kazakh]

21. QR TOMA, 1353-qor, 1-tizbe, 2-is, 29-48-pp. [In Kazakh]
22. QR TOMA, 1353-qor, 2-tizbe, 43-is, 16-34-pp. [In Kazakh]
23. *Islam enciklopediyasy [Encyclopedia of Islam] / bas red. R.Nyrgaliev. – Almaty: «Қазақ enciklopediyasy» Bas redakciyası, 1995. – 285 b. [In Kazakh]*
24. QR TOMA, 1353-qor, 2-tizbe, 17-is, 8-13-pp. [In Kazakh]
25. QR TOMA, 1353-qor, 2-tizbe, 28-is, 1-7-pp. [In Kazakh]
26. QR TOMA, 1353-qor, 5-tizbe, 36-is, 49-76-pp. [In Kazakh]
27. QR TOKSTMA, 577-qor, 3-tizbe, 5-is, 8-22-pp. [In Kazakh]
28. QR TOMA, 1353-qor, 8-tizbe, 60-is, 15-19-pp. [In Kazakh]
29. Privratsky B.G. *Muslim Turkistan: Kazak Religion and Collective Memory. – Richmond, Surrey: Curzon Press, 2001. – 321 s. [In Russian]*
30. Privratsky B.G. *Turkistan Belongs to the Qojas: Local Knowledge of a Muslim Tradition // Dudoignon S. (ed.). Devout Societies vs. Impious States? Transmitting Islamic Learning in Russia, Central Asia and China, through the Twentieth Century. – Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 2004. – r. 161-212. [In English]*
31. QR TOMA, 1353-qor, 6-tizbe, 12-is, 11-20-pp. [In Kazakh]
32. QR TOMA, 1353-qor, 4-tizbe, 11-is, 8-32-pp. [In Kazakh]